

ЗАМИСЪЛ И ТВОРЧЕСКА ИСТОРИЯ НА „ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ“

СТЕФАН ЧИРПАНЛИЕВ

„Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов са един духовен връх в нашата литература, чиято величина непрестанно ще измерваме. Нарекоха тази книга-феномен „българска „Илиада“, голямата българска книга, а нейния автор — български Тукидид, гладиаторска личност...

„Обществено-историческата необходимост трябваше да роди произведение като „Записките“. ... — пише Ефрем Каранфилов в книгата си „Най-българското време“. — И тя създаде Захари Стоянов. „Записките“ са плод на обективната действителност и на субективната творческа сила на автора.¹

„Записките“ останаха на своето място в пантеона на българската книжнина като една от най-българските книги, учебник по българщина за идните поколения.

Един проникновен ценител и тънък естет дава много точно характеристика на художника Захари Стоянов, от чието „огнено перо“ се раждат горешите страници на „Записките“:

„Само тънката впечатлителна натура на поета е в състояние наистина да възпроизведе с такива живи краски, които ви дават ощущението на пълната действителност, картините на миналото, едно минало пъстро, съставено размесом от високо трагически и забавно комически епизоди. Голяма гъвкавост на перото се изисква да се опишат с еднаква вещина едните и другите. И тая вещина Захари Стоянов я притежаваше във висока степен“ — пише Иван Шишманов².

„Знаменита е тая епоха от българския живот — възкликва Захари Стоянов — блазе на оногова съвременник, който може да я възпроизведе във всичкото ѝ величие.“

Едва ли е ирония на съдбата, че тази участ и прослава се паднаха нему. ...

Подбудите да се захване с това титанично дело са ясно изразени в „Обявление“ за „Записки по българските въстания“ с дата 15. IX. 1882 г., Русе, отпечатано като листовка в двеста екземпляра и публикувано в бр. 16 и 17 от 25. IX. 1882 г. на в. „Светлина“ и в бр. 40 от 30. IX. 1882 г. на в. „Съветник“. Идеята за „Записките“ не е щастливо хрумване, а дълбоко осъзната творческа задача, която се превръща в негово „жизнено дело“ (Lebenswerke).

„Всеки народ има своето минало, което старателно се изучава от потомството. Ако човек се завземе да пише история на българския народ от неговото попадение под турско иго до Освобождението му, то кое събитие трябва да държи първо място в нейните страници? Ние мислим, че това събитие без съмнение трябва да бъдат въстанията, чрез които той се опита да сваля от гърба си веригите на робството в 1836, 1841, 1851, 1861, 1867, 1868, 1875 и 1876 година.

¹ Е. Каранфилов. Най-българското време. С., 1976, с. 148.

² Ив. Шишманов. Избрани съчинения. Т. II. С., 1966, с. 338.

Какъв е бил характерът на тия въстания, кой ги е ръководил, били ли са те чисто народни движения или плод на чужди подбуждения — това, колкото ни е известно, още от никого не е определено с подобаваща точност и за мнозина съставлява дълбока тайна. Според едни българските въстания били подготвени от агентите от панславистичните комитети, според други, българите като мирен и земеделчески народ никакво въстание не били в състояние да организират и без причина били нападнати от башибозушките тайфи, най-после, според трети и четвърти, няколко несмислени младежи се събрали, без знанието на народа, и се опитали насилствено да го възбунтуват.

Разбира се, че авторите на тия лъжовни източници, повечето чужденци и заклетни врагове на българския народ, умишлено и със злонамерени цели са скривали истинските причини на нашите народни движения. Още по-лошаво е и това, че мнозина наши държавници и дипломати старателно се мъчат да обтегнат булото на мрака върху тия народни драгоценности.

Днешната наша свобода има безбройно число мъченици, но малцина са тия известни, на малко от тях се знае где почива свещеният прах, нищо не е направено, за да се увековечи тяхната памет, когато отечеството им, за което са станали жертва, днес е свободно.

Целта на гореречената книга е да разсее тия противоречия и да даде пълно и безпристрастно описание на последните въстания, най-много от 1875 и 1876 г. Тя ще служи още като малък паметник на падналите за нашата свобода юнаци. Изложените в нея събития са разкази на лица, които са били не само очевидци, но съучастници и дейтели в приготвянията, заради това по-нататъшна препоръка, мислим, че не е нужна.

Тя съдържа следващите по-главни предмети:

Предшествувачи причини за българското въстание. Няколко подробности... Нещо за Ботевата чета. Предаването на Левски. Описание на десет затвора: Троянски, Ловчански, СевлиеВСки, Търновски, Еленски, Сливенски, Новозагорски, Пловдивски, Чирпански и Старозагорски.

С почитание: З. Стоянов.

Б. Р. Това е книга, която значително ще спомогне за да запознаем сами себе си. Нейното изоставане от по-скорошно напечатване е цяла загуба за нашето народно самосъзнание, за нашата народна история!

От това най-ранно обявление за издаване на „Записките“ се вижда историческата отговорност, която поема авторът, изобразявайки подготовката и революционните действия по време на Старозагорското и Априлското въстание, именно за да съхрани „народното самосъзнание“, да почете паметта на падналите за своята свобода.

Част от това обявление е използвано в предговора към първата част на „Записките“ с дата 22 януари 1884 г.

Първоначалният замисъл на З. Стоянов е бил да изобрази революционните движения на българския народ през посочените в обявлението години — от 1836 до Априлската епопея. По-късно той ограничава своята задача, като насочва вниманието си върху последните две въстания — от 1875 и 1876 г., — на които е очевидец и участник. (Замисълът на Толстой за романа-епопея „Война и мир“ също е претърпял подобен процес на ограничаване или по-точно самоограничаване, докато се стигне до печатния вариант.)

Неоспоримо влияние върху основния замисъл и духа на „Записките“ имат мемоарите на неговия учител в литературата и публицистиката Л. Каравелов, озаглавени „Записки за България и за българите“. Те от своя страна са замислени по подобие на Херценовите мемоари „Былое и думы“. Неслучайно своята изстрадана книга З. Стоянов посвещава „в памет на българския писател Любена Каравелова“.

Непосредствено след освобождението на България в руския печат се появяват творби на теми из българското националноосвободително движение, които силно заинтересоват З. Стоянов.

„От Сия има две (писма—б.м., Ст. Ч.), които приехме и поръчахме книги: „Родное племя“ и „Райнината“. . . Писахме и й проведохме парите, които дала за двете книги“—

информира той Н. Обретенев (той е в София по комитетски дела, свързани с Кресненското въстание — б. м., Ст. Ч.) в писмо с дата 11 април 1879 г., Русе³.

В руското списание „Родное племя“ (1877 г., кн. 2) по сведения на Асп. Емануилов е поместена статията на Бугарин (псевдоним на Драган Цанков — б. м., Ст. Ч.) под заглавие „Судьба села Панагюрища в 1876 году“. „Райнината“ — това е автобиографията на Райна Погегоргиева, излязла в превод на руски.

„В едно руско периодическо списание имало описана биографията на дядо Тонка — пише З. Стоянов на Н. Обретенев в гореситираното писмо. — Аз можах да изпитам в кой брой се намира от речения вестник това описание и писах на Сия (Анастасия Обретенева — б. м., Ст. Ч.) да го проводи, защото в Москва се издава.“

Тук става дума за разказа на С. С. Бобчев „Баба Рада“, поместен във Вазовото списание „Наука“ и преведен в „Руский вестник“ като негово приложение през 1879 г. (вероятно от ръкописния оригинал, защото в сп. „Наука“ излиза през 1881 г., г. I, кн. 4). В този документален разказ С. С. Бобчев описва легендарната Баба Тонка, на която по-късно З. Стоянов посвещава глава III от своите „Записки“.

„Да ми даде Господ да вляза в стария пазар на матушка Москва, гдето се продават старите книги, колко ще си накупи“ — пише З. Стоянов в писмото си до Анастасия Обретенева в Москва (там тя учи в девически институт от 1877 до 1881 г.), с дата 25 ноември 1880 г., Русе⁴. Това желание е свързано с любопитството на З. Стоянов да намери книги от руските революционни демократи или с тематика от националноосвободителните борби на българския народ. Потвърждение на тези стремежи намираме в своеобразния му непубликуван труд „Обскуранти и мистици в литературата“, където са използвани цитати и бележки от Херцен, Чернишевски, Белински и др.

Публикациите на Драган Цанков и С. С. Бобчев са едни от първите, които инспирират у поборника и начинаещия публицист замисъл да пресъздаде на широко платно двете въстания с техните знайни и незнайни герои.

„Ние имаме герои, наша народна гордост, като Л. Каравелов, Левски, Хаджи Димитър, Караджата, Ботев, Бенковски, Волон, Каблешков и много други, но на малцина са те известни, на малко от тях се знае где почива свещеният прах. . .“ — пише З. Стоянов в предисловието на том първи от „Записките“, датирано 22 януари 1884 г., Пловдив⁵.

Тук се чувства интонацията на обявлението за „Записките“, публикувано две години преди това. В предисловието, верен на чувството за историчност, З. Стоянов отбелязва годините, в които е писана първата част на книгата (1881—1883). Той благодарно за сведенията, които са му дали съпоборниците: П. Горанов, Панайотов, Христо Иванов, Д. Ахмаков, Иван Ворчо, Кр. Самоходов, Хр. Благоев, Никола Обретенев, С. Заимов, Кр. Стефанов, Ф. Щърбанов и много други.

„Моля убедително да ме простят всички наши съотечественици, на които споменавам имената в книгата си и които съм нападнал неправедно, по криви сведения може би. Тежка е обязаността на оногава, който се придържа у истината“ — заключава летописецът.

Нека се върнем към предисторията на „Записките“.

Съществува темен ранен вариант, онасловен „По въстанията. Разкази от един бунтовник“, който се пази в Института за история при БАН, секция „Възраждане“⁶. Той съдържа 74 номерирани страници. Следващата „втора част“ с номерирани страници от 75 до 159 се намира в Българския исторически архив под заглавие „Записки по въстанията през 1876 г.“⁷

Заключителното изречение, изписано с ръката на летописеца: „Свършено на 6. IX. 1883 г. — 308 с.“, поставя пред изследователите въпроса, кой вариант е завършен

³ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 346.

⁴ Пах там с. 353.

⁵ З. Стоянов. Съчинения. Т. I. С., 1965, с. 31.

⁶ Институт за история при БАН, секция „Възраждане“, ръкописна сбирка, инв. № 46, 47 и 48 — 1954 г.

⁷ НБКМ — БИА, ф. 100, II А—9157.

на тази дата. От друга страна — само един прецизен текстоложки анализ може да потвърди дали двете части са едно цяло.

Очевидно части от този ранен вариант 3. Стоянов е дал за прочит и обсъждане на най-близките си приятели-съдейници от този период — Н. Обретенов, Г. Кърджиев, Р. Иванов. . . Това е отбелязано в дневника на Н. Обретенов — 1879 г., който наскоро ще бъде публикуван.

Но чувството му за самокритичност е високо и 3. Стоянов не бърза да публикува. Известно е, че първата му безспорно установена публикация е фейлетонът „Знаеш ли ти кои сме?“ във в. „Независимост“, бр. 30 от 24 декември 1880 г., т. е. най-малко две години след вероятното написване на ранния вариант.

Много по-късно 3. Стоянов предоставя за публикуване откъси от „Записките“ в авторитетното Вазово списание „Наука“ в Пловдив. Публикацията е осъществена в кн. 8 и 9 (с. 925) и кн. 11 и 12 (с. 1039) 1883 г., което показва, че материалите са предавани на два пъти с пауза между 9-а и 11-а книжка. Прави впечатление, че откъсите са под рубриката „По науката и социологията“, а не в художествения отдел вероятно поради разбирането на редакцията, че творбата не притежава художествени белези, а е само „описателна достоверност“⁸. Може да се предполага, че авторът се съгласява на този компромис по същата причина, която го принуждава въобще да стигне до предварително огласяване — хроническия недоимък. „Ще дам да публикуват нещо в „Наука“ от „Записките“, да изкарам пари за дрехи“ — пише той на душеприказчика си Н. Обретенов в писмо от 9. III. 1883 г., Пловдив⁹.

Откъсите в сп. „Наука“ са озаглавени: „По въстанията в 1876 г. Събранието на Оболище (разказ на очевидец)“. Тук „очвидец“ е в ед. ч. (в „Записките“ е „разказ на очевидци“ — б. м., Ст. Ч). От това може да се направи заключение (и тук е необходим сравнителен текстоложки анализ!), че авторът е дал за предварително огласяване на съчинението си част от ранния вариант, където преобладават личните му преживявания. В забележка към публикацията 3. Стоянов пише, че тук са дадени „някои отделни събития от въстанието, разбира се, достатъчно съкратени“. Има достатъчно основания да се смята, че през втората половина на 1883 г. авторът е преработвал ранния вариант, докато се стигне до публикуването на първия том.

Нуждата от средства за завършване на първата част от „Записките“ принуждава 3. Стоянов да пише прошение до директора на просвещението в Източна Румелия за помощ, което носи дата 26. IV. 1883 г.:

„От четири години насам се занимавам да пиша историята на българските въстания, която е вече на свършване. За да допълня някои сведения от приключенията, станали през 1876 г., нужно ми е да отида сам до Перушица, в гората „Еледжик“ (при „Маркова порта“), което беше един от главните пунктове в Карлово, за да взема бележка за живота на Левски и пр. Потрудах се да си доставя тия сведения писмено, но видях, че това бе невъзможно, защото двама души не говорят едно — всеки казваше онова, което се отнасяше лично до него. Считам за нужно да ви явя, господин Директоре, че като апостол и съучастник в Панагюрското въстание аз познавам всичките деятели в окръга и най-добре зная накъде да я обърна работата за събиране на сведения.“

Четиригодишната работа над „Записките“, както се изразява 3. Стоянов в прошеннието, предполага тя да е започнала през 1879 г. А в предисловието му към първата част на „Записките“ той уточнява времето за написване от 1881 до 1883 г. Очевидно първите две години (1879—1881) са времето за подготовка и написване на ранния вариант.

В БИА са запазени няколко плана на съдържанието на „Записките“, които показват лабораторната работа на автора над капиталното съчинение. В един от вариантите „Записките“ са предвидени в четири тома: първи том — Приготовление, втори том — Въстание и По Балкана, трети том — Затворите — Троян — Сливен — Медвен — Черкезите — Фабриката — Бягане — Русите. Четвърти том — Въстанията в Батак, Пе-

⁸ А. Л. Йорданов. Наука. — В: Периодика и литература. Т. I. С., 1985, с. 221.

⁹ 3. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 369.

рущица, Брацигово, Дядово, Копривщица, Клисурса, Сливен — Таню (Стоянов), Габрово, Ново село (Троянско)¹⁰. В друг вариант „Записките“ са разделени на 25 глави в две части, а в трети вариант — на 21 глави и отделно описание на десет затвора¹¹.

Идеята да се издадат „Записките“ в три тома принадлежи на Н. Обретенев. „Аз не съм съгласен да се издадат „Записките“ нацяло, защото ще изгубим време, па и хората ще почнат да ни псуват. Щом е готова първата част (смятам да бъдат на три части), прати я. Нали ти писах предложението на Жейнова (печатаря — б. м., Ст. 4), които са: ще напечата първия том и като почнем да събираме пари, ще му плащаме; второ — като наближи да му се отплатим, ще туриш втория том, и т. н.“

Редът в тритомника се спазва във всички издания на „Записките“ с изключение на изданието от 1940 г., където историята на въстанията в Пловдив, Перущица, Брацигово и Батак е включена във втория том, а в третия том остава единствено темата „Затворите“, като се следва по този начин формалният хронологически принцип.

В БИА — фонд 100 — Захари Стоянов — са запазени много спомени, бележки, сведения, които показват какви титанически усилия му струва подготовката за написване на „Записките“. Поради липса на достатъчно средства той не може лично да обходи поборниците и да ги разпита, да посети всички исторически места, а се надява в повечето случаи на писмените сведения. По тази причина той се ограничава в изобразяването на въстаническите действия само в Четвърти революционен окръг. Интимната му мисъл при преместването от Русе в Пловдив през септември 1882 г. вероятно е била да бъде по-близо до историческите места, където е действувал по време на Априлското въстание.

Обширната кореспонденция с побратима Н. Обретенев от това време сигурно бележи трудния път на създаването на „Записките“.

В писмо до побратима с дата 3 март 1877 г., Котел (въсъщност Медвен, родното му село, където е въдворен след освобождаване от затвора — б. м., Ст. 4), З. Стоянов се оплаква, че живее „като в африканска пустиня“: „Знаеш, че в страната, дето се намирам, новините липсват, а пък да ти пиша за минали работи, нямам толкоз пари да купя книга.“¹² Сиреч, толкова много може да се пише за миналите работи, че безпаричният З. Стоянов не може да купи толкова хартия.

Цялото писмо е написано на иносказателен език и с недомълвки. З. Стоянов знае, че кореспонденцията му се следи. В забележка към писмото той съветва побратима да пише със симпатично мастило.

Горещитраното изречение от писмото навежда на мисълта, че в родното си село З. Стоянов има много време, за да премисли, особено преживяното в затворите, а може би и да направи записки.

В първото си писмо до Н. Обретенев, след като пристига в Пловдив, З. Стоянов съобщава, че още не е разпратил обявлението за „Записките“, а в последвалото го, с дата 29. IX. 1882 г., че „дядо Славейков се готвил да печати нещо за Панагюрското въстание, гдето той нарочно ходил да събира сведения, но сега ще ги остави“¹³.

В друго писмо с дата 3. X. 1882 г., той се заканва на Т. х. Станчев, че ще „подстъпи боклуците му: „Чорбаджия“, „Борбите и страданията на българите“¹⁴.

Става ясно, че З. Стоянов живо се интересува от темата за Априлското въстание, кои автори се заемат с нея, какви художествени резултати са постигнали, и е готов ревностно да я защити от бездарниците.

„Пиша „Записките“. Ще ми трябват и други сведения, за които разписах“ — пише той до Н. Обретенев на 28. XI. 1882 г.¹⁵ Това е първото отбелязано обстоятелство, че се е зяел с голямата задача. В същото писмо той иска конкретни сведения за Червено-

¹⁰ НЕКМ — БИА, ф. 1000 П А — 8676.

¹¹ Пак там ф. 100, П А — 8676 и П А — 8670.

¹² З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 343.

¹³ Пак там с. 355.

¹⁴ Пак там, с. 356.

¹⁵ Пак там, с. 357.

водската чета от побратима си и го подканя да пише на Христо Големия за сведения от Новоселската чета. „Пиши комуто трябва, ако познаваш някого от Габрово, за четата на Дюстабана“ — следва нова поръка в същото писмо.

От тази кореспонденция научаваме за промяна в плановете на З. Стоянов относно съчинението му. „Пиша „Записките“ — съобщава той на Обретенков в писмо от 8. XII. 1882 г., Пловдив, — но като нямаме слугиня, сутрина и вечер съм длъжен да ходя на пазар. Аз, както знаеш и ти, отнапред мислех да пише в „Записките“ само онова, що съм виждал, но сега измених плана си, т. е. трябва да се пише за всичко. На Перушица ходихме миналата (неделя) със Сия, отдето можах да събера доволно сведения. Също ми изпратиха и от Сливен сведения. Много мъчно се събират сведения, защото когото питаш, все за себе си иска да говори.“¹⁶ В същото писмо З. Стоянов отбелязва: „Много добре ще направи Мишината (Ст. Заимов—б. м., Ст. Ч.), като ми прати сведения за Враца.“ В замисъла на З. Стоянов е все още да се пише и за Врачанския революционен окръг.

Той се интересува от всички издания, свързани с интересувашата го тема. В писмата си моли Н. Обретенков да му прати преведената от Стамболов книга „Зверствата в България“, „две книжки за Дряновския манастир от Радославова и някакъв калугер, книга от Ангелаки Савич. Към последната З. Стоянов се отнася твърде критично: за нея „не струва да се съобщи даже — мръсно робство, низкопоклонничество и серсемлик“ — пише той в недатирано писмо до Н. Обретенков¹⁷.

„По Коледа ще отидем на Панагюрище за сведения (в тази му дейност неочинен помощник е съпругата му Анастасия — б. м., Ст. Ч.). Много работя тез деня. Бързам“ — завършва същото писмо летописецът.

Семейните неспогоди, загубата на първородната дъщеря Марийка, която се ражда недоносена, безпаричието пречат на творческия процес, задушават духовния подем у Захарию. „Мъчно — изстенва той в писмото си до Обретенков, писано на първия ден на Рождество, 1882 г. — Като се мине зимата, ще гледам да бягам от Пловдив.“¹⁸

„Тия дни, при такива главоболия, не мога и да работя. Ах, где Русчук! Ако бяхме там, не щеше да се случи това. На Панагюрище не можах да отида, по причина на Сия“¹⁹ — пише З. Стоянов на побратима си на 15. XII. 1882 г.

И отново иска сведения за Букурещ и Гюргево, за комитета и неговия устав.

Получените сведения не всякога го удовлетворяват. Следите от въстанията са още горещи, надделяват емоции и пристрастия, а изискванията на историка З. Стоянов са високи. Тези сведения са често превзети от субективизъм и неточности, понякога и от малограмотност и са в пълно противоречие с неговата методология. А последната се гради на високи образци от съчиненията на Ла Боеси, Бокл, Тен. . .

„И Христовите (на Христо Големия — б. м., Ст. Ч.) записки едва ли имат някаква цена — оплаква се З. Стоянов на Обретенков в писмо от 8. I. 1883 г., Пловдив. — Той писал за моабети и кубарлок. Той знае много неща, но трябва да седнеш насреща му, па да пишеш. Тези хора не знаят кое е нужно и кое не.“²⁰

Побратимът му разбира мъките на летописеца и му пише (писмо от 26 август 1883 г.): „Относително „Записките“ много бавно се върши, а особено като става писмено. Хората малко ги е грижа да ти отговорят, когато ги питаш за някои неща. . . Навсякъде пиши, пиши, че пак пиши и. . . нищо. Дано се пооправят някак работите тук, та да се приберем наедно. Тогава ще можем да я вършим по-добре.“²¹

З. Стоянов продължава настойчиво, стоеически своята събирателска и изследователска работа по посока на една широка панорама на въстанията. „Аз имам вече сведения от Тракия почти отвсякъде. Остава само Батак. От Заимова имаме други едни записки, а именно в кое село колко села са влизали във време на въстанието, проводи

¹⁶ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 359.

¹⁷ Пак там, с. 360.

¹⁸ Пак там, с. 362.

¹⁹ Пак там, с. 363.

²⁰ Пак там, с. 365.

²¹ Пак там, с. 439.

ми и тях. За Видин Филипов твърде малко може да ми помогне. Тогава ще пиша и нещо за дядо Николовото въстание. Но трябва да има човек пари да обиколи всичко. За Шопското въстание има писано на френски, гдето е ходил нарочно човек²² (Писмо до Н. Обретенков от 8. I. 1883 г.).

Съпругата му Анастасия Стоянова е дълбоко съпричастна в неговата работа по „Записките“. Ето какво пише тя до брат си Никола на 20. IX. 1883 г.:

„Записките“ Захарий мислеше да издаде на един том, за да може нещо да капне, но няма (да) бъде — трябва да (се) издадат на два тома и пак може да капне някоя пара, защото нищо и никакви книги виждам с такава цена, а защо за тая, която има такъв гладък език и грамадни фактове. . . Преглеждам „Записките“: скоро ще ти пратим първия том. Захария чака сведения от Стамболова.“²³

Това е документирано доказателство, че Ан. Стоянова върши определена редакторска работа върху „Записките“ вероятно с оглед на правописа, без да засегне неговия стил и език, от които самата тя се възхищава. Едно писмо до Капитана (Н. Обретенков) с дата 7. X. 1883 г. изяснява причините за закъснението на „Записките“: „Не ти трябва тебе Кавур (става дума за останалото непубликувано съчинение на З. Стоянов „Българският Кавур“—б. м., Ст. Ч.). Нали ще печатаме „Записките“? Те са готови прегледани. Спрях ги да чакам отговор от Стамболова, комуто писах втори път да ми отговори с две думи: чакам и твоите писма, за които ми пишеш и които трябва да влязат в първи том. Онова, което аз искам да поправа и допълня, е за Букурещ. Ще почакам още малко, па ще ги блъсна. Ти ги считай готови вече. Ако закъснеем и сега, много ще изгубим.“²⁴

Тук отново се срещаме с прецизността и чувството за отговорност на З. Стоянов. Той не предлага тома за печат, докато не изясни всички обстоятелства, и то от очевидците.

Публикацията в сп. „Наука“ изостря любопитството и интереса към това издание. „Твоите бележки за въстанията много добре се посрещат. Явиха се вече любители из Чехско, които искат да я преведат и напечатат.“²⁵ — пише му Тома Кърджиев от Русе.

През февруари—март 1883 г. З. Стоянов преболедува от тиф, след което отново започва усилена работа по приключването на първия том.

На 12 октомври 1883 г. З. Стоянов и Н. Обретенков пишат прошение до Министерството на просвещението в София за помощ, необходима за завършване на събирателската работа и за „напечатването на книгата, която ще излезе доста голяма според обявлението. . . “Отговорът не се забавя — десет дни по-късно те получават писмо от министър Д. Моллов, че прощата им не се удовлетворява.

Летописецът и поборникът не се предава — праща ново прошение, този път до Постоянния комитет в Пловдив.

„Имам събрани материали по българските въстания от 1868—76 г., сичките засвидетелствувани и проверени от очевидци и участващи в движенията. Цялата книга ще да излезе от около 50—60 коли. Ръкописите за първия том отдавна имам вече приготвени за печатане, но не се наемам да почна печатането. Не се наемам аз собствено за това, защото чисто литературните издания нямат у нас още цена, а, от друга страна, скромните ми материални средства не ми позволяват да се впусна в подобен риск. . . Ако е възможно, да ми се отпусне една помощ от надлежното място, за да издам на въз свят горепоменатата си книга, която ще да носи заглавие „Записки за българските въстания“²⁶ (в първото издание заглавието е „Записки за българските въстания“—б. м., Ст. Ч.).

Прави впечатление, че в прошениято З. Стоянов категорично причислява „Записките“ към „чисто литературните издания“.

²² Пак там, 365—366.

²³ Пак там, с. 371.

²⁴ Пак там, 372—373.

²⁵ НКМ — БИА, ф. 100, II А — 8663.

²⁶ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 374.

Едно кратко писмо от 5. XII. 1883 г. до Н. Обретенков, който е станал околийски управител във Враца, издава трагичното състояние на летописеца, загубил търпение да чака милостта на министри и управители: „Със „Записките“ така си чакам още, а най-последно ги натикам в собата, па каквото ще да става.“²⁷

Здравият разум надделява и Постоянният комитет отпуска 60 лири за „Записките“. Летописецът е обнадяван. „Ние сме здрави и читави — пише той на Обретенков в писмо от 24. XII. 1883 г. — Моята служба не е унищожена. Пак ще получавам по 12 лири и докато е тук Алеко, не вярвам да остана без парче хляб.“²⁸ Става ясно кой е причината последната просба на летописеца този път да не остане без последствие.

„Най-после Постоянният комитет — пише З. Стоянов в „Отворено писмо на г. С. Бобчев, редактор на в. „Марица“, — в който се намериха хора да мислят по български, независимо от желанието на кесяковци и петковци, определиха да ми се даде помощ 60 лири, върху които ще трябва да прибавя още пет пъти по 60, та така да ми излезе цялата книга. В тази книга аз описвам делата на стотина души български дейатели, от половината на които гробовете са известни само мен.“²⁹

Още много неприятности струва на З. Стоянов отпускането на тази помощ. „Груев, който се бои да не би да съм писал за него нещо, поиска ръкописите да ги прегледала една учена комисия, та тогава да ми даде парите. Той на това няма право, защото комитетът ми дава сумите, па да видим. Аз му не давам не ръкописи, но зехир даже.“³⁰

„Записките“ са за Захари нещо свещено и той не допуска никаква намеса и цензуриране — висш цензор е неговата съвест.

На нападите на С. С. Бобчев във в. „Марица“ З. Стоянов не остава дължник. „Да кажа нещо за шестдесетте лири, за които ме хале г. Бобчев. Аз имам готова книга за печат по българските въстания, но за да я издам на бял свят, нямам средства. Много врати похлопах да ми се отпусне някоя сума. На едно място ме питаха имам ли диплома, на друго — на коя партия принадлежа, на трето искаха да ми цензорират ръкописите и пр. . .“³¹ Летописецът приканва Бобчев и редакцията на в. „Марица“ да „заповяда и разгледа протоколите в Постоянния комитет и той ще да се увери кой е подействувал най-много да се вземе прощението ми под внимание“.

Първоначалният замисъл е първият том на „Записките“ да излезе в тираж 2000 екз. „Аз казвам, че от „Записките“ 2000 е доволно. Инак много пари ще отидат“ (писмо до Н. Обретенков, 13. I. 1884 г., Пловдив).

Добрият прием на книгата му за Левски го окуражава да се реши първият том на „Записките“ да бъде отпечатан в тираж 3000. „Ще напечатам 3000, а че бакалът“ (писмо до Н. Обретенков, 30. I. 1884 г.). „Ще печатам 3000 с добри кори и ушити“. „Левски“ хвъркна вече. Само в Пловдив се продадох 2000 и не стигнаха даже“ (писмо до Н. Обретенков, 13. II. 1884 г.).

Офертата, която му предлага Н. К. Жейнов, управител на печатницата на Р. Каролев в Русе, е неизгодна (117 лв. на кола), затова първият том се отпечатва в Пловдив. За успеха на „Записките“ говори следното съдържано изречение в писмото му до Н. Обретенков, 14. X. 1884 г.: „Пишат ми приятели от София и Лом, че книгата има успех“³². И малко по-късно: „Как са „Записките“? Искаха ми от Свищов, Ловеч и Търново“ (писмо до Н. Обретенков, 25. XI. 1884 г.)³³.

„С тия „Записки“ — споделя З. Стоянов с побратима си (в писмо от 24. XII. 1883 г., Пловдив) — или ще потънем, или пък ще да се въздигнем.“ Хамлетовският въпрос отдавна има отговор — „Записки по българските въстания“ заемат своето достойно място в лавицата на българската книжнина.

²⁷ Пак там, с. 376.

²⁸ Пак там, с. 376.

²⁹ З. Стоянов. Съчинения. Т. III. С., 1966, с. 525.

³⁰ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 376.

³¹ З. Стоянов. Съчинения. Т. III. С., 1966, с. 525.

³² З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 381.

³³ Пак там, с. 383.

Първият том на „Записките“ е забелязан и от Димитър Благоев, който пише в статията си „Нашата литература“ — 1885 г.: „... В настояще време това направление (става дума за Каравеловата линия в „умствения и нравствен живот“ — б. м., Ст. Ч.) съставлява само изключение, единственият представител на което се явява З. Стоянов, който един само остана верен на светите идеи на кружока, в който, както се види, се е развивал. Апропо, вярваме, че З. Стоянов не ще прекрати своята литературна дейтелност с онова драго за нас и за всякой честен човек направление, което ние намираме у него.“³⁴

З. Стоянов продължава своята книжовна дейтелност в това направление, като издава през 1885 г. книгата „Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата (1867—1868)“ в областната печатница — Пловдив. Събраният материал за четническите действия през 1867—1868 г. според обявлението за „Записките“ (1882 г.) влиза в тая самостоятелна книга.

„Аз съм далеч от да претендирам, че съм сполучил да схвана всичко от тоя славен поход на нашите борци. Моята цел е да направя начало“ — пише З. Стоянов в предисловието на книгата с дата 20. IX. 1884 г.³⁵

Начало е и първата негова биография на Левски. „Възможно ли е да се напише така лесно биографията на тоя човек?“ — задава риторичен въпрос З. Стоянов в предисловието на книгата „Васил Левски (Дяконът). Черти от живота му“.

„Същата почти мъчнотия (недостатъчно признание на делата на революционерите, липса на материални средства за обхождане на историческите места и разпитване на живите герои — б. м., Ст. Ч.) се среща и при събирането на материали за биографията на другите наши народни дейци: Хаджи Димитър, Караджата, а най-много за буйния херой на Радечки — Ботев. . .“ — споделя с читателите авторът в същото предисловие³⁶.

Очевидно замисълът в обявлението за „Записките“ е един — изобразяване на революционните движения в България и техните дейци от 1836 г. до Априлското въстание, но реализацията му с времето се променя. З. Стоянов написва биографиите на Левски, Ботев, войводите (преждевременната му смърт попречва да напише биографията на своя кумир Л. Каравелов — б. м., Ст. Ч.), трите тома „Записки по българските въстания“. Много от събраните материали не са могли да влязат в книги — те остават пръснати в редица публикации от периодиката.

Творческият процес на събирателство, изследване, съставителство и пр. е единен. Не се променят езикът и стилът на тези книги; това е една сплав по дух и атмосфера, по сила на внушение и емоционален изблик, която по силата на обстоятелствата е разделена.

Активното участие на З. Стоянов в подготовката на Съединението забавя работата му върху втория том на „Записките“. Може би летописецът чувствава и известна умора от непрестанното нервно напрежение, защото пише на Н. Обретенков в Тутракан (в писмо от 8. V. 1885 г., Пловдив): „... аз машина ли съм или съм някоя свръхестествена сила, щото да пиша и печатам книги една подир друга? Ти разбираш ли какво ще каже: да напишеш, да направиш коректура, да разпратиш, да отговаряш на писма, да водиш тефтер, да ковеш сандъци, да дириш пътници по ханища, да вържиш, да правиш изследвания и пр., и пр. . . Тук се иска воля, труд и енергия, не от месо, но от желязо!“³⁷

В същото писмо информира накратко побратима си: „Втори том и „Превратът“ (непубликувано съчинение — б. м., Ст. Ч.) са свършени.“

Между впрочем З. Стоянов пише ново прошение до председателя на Министерския съвет в София с дата 12. I. 1885 г.:

„Подписаният съм се завзел да пиша историята на българските въстания. (Това е още едно доказателство — З. Стоянов пише книгите си със съзнанието, че това са части от една история на българските въстания — б. м., Ст. Ч.) Издал съм биографията на

³⁴ Д. Благоев. Съчинения. Т. I. С., 1957, с. 145.

³⁵ З. Стоянов. Съчинения. Т. II. С., 1965, с. 126.

³⁶ Пак там, с. 17.

³⁷ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 394.

Васил Левски и първият том от друга една книга под заглавие „Записки по българските въстания“. Имам написани още около 60 печатни листи материал по същия предмет, в който влязва и четата на Х. Димитра и Хр. Ботева. Искам да събирам материал и за биографията на други още дейци като Л. Каравелов и пр. Но за да извърша всичко, не ми достигат материални средства...³⁸

Прошението завършва с предупреждение: „...ако събирането на тия материали се отложи за по-после, в разстояние на което време ще да се изгубят много дейци и очевидно, то едва ли ще може да се достигне наполовина онова, което може да стане днес“.

Прошението е писано в София, където З. Стоянов проучва въпроса за постъпване на работа в Народната библиотека. Отказва се, защото заплатата му се вижда малка.

В София той се установява година по-късно. Тук започва да редактира заедно с Д. Петков и Д. Ризов в. „Независимост“. З. Стоянов приема предложението на Наталия Каравелова да поеме редактирането и издаването на Каравеловите съчинения; издаването да става в печатница, купена с нейни средства на съдружески начала.

„Надка ще купува печатница, иска и мене да направи съдружник — пише той на Н. Обретенов на 15. VI. 1886 г., Русе. — Тя, разбира се, ще брои парите сега, а аз ще да изплащам своя дълг от правото или печалбата, която ми се пада от съчиненията на Любена. Аз не зная що да сторя, защото знаеш до колко съм бос в тия ситни-дребни търговски работи. После, имам да печатам свои книги. Ще трябва да бъдем и на тях съдружници...“³⁹

След Съединението започва държавническата дейност на З. Стоянов. Той е избран за депутат от Южна България в Четвъртото обикновено народно събрание, привлечен е за кореспондент на в. „Таймс“.

От преписката му с русенския печатар и съдружник на Н. Каравелова в типография „Н. Л. Каравелова и Сие“ — Русе А. Р. Аксентиев се вижда, че вторият том на „Записките“ се печата заедно с Каравеловите съчинения. Става дума и за преиздаване на първия том, ако Министерството на просвещението го изкупи, но това остава само проект.

„Настоящата книга е написана в най-тежките минути за България, когато нейното съществуване и онова на всеки българин се четеше не на години, а на часове“ — пише авторът в предисловието, датирано м. октомври, 1887 г., Русе⁴⁰. Това е времето на Стамболовия режим — втората половина на 1886 г. до август 1887 г.

Въпреки заетостта му по държавническите дела, както и интензивната журналистическа дейност — той е съредактор на в. „Свобода“, автор на политически брошури и стотици статии и фейлетони във вестниците, издател на Каравеловите и Ботеви съчинения, работата над третия том на „Записките“ не стихва.

„Да се искат сведения — пише той в непубликуваните „Съвременни записки за България“⁴¹ — 1. От Ивана Христов в Русе. 2. За четата в Сливен. 3. За четата в Севлиево. 4. Да се пише и на Христо Големия. 5. За Христо Малкия. 6. Четата от Червена вода. 7. Перушица. 8. Батак. 9. Брацигово...“

Набелязан е план (л. 39—40) за разказа му, след като излиза от затвора: „Сливен (затворът). В полис. Янглаш (?)⁴². Отвера се. На свобода. На Карадимитрова хан. Нямам пари.“

Успехът на издадените първи и втори том на „Записките“ повдига самочувствието му на автор и той възторжено пише на своя спомоществовател Димитър Златев-Черкия (писмо от 6. IV. 1889 г., София): „Второ издание ще направя, ако купи Министерство. Сега пиша трети том „Записки“. Как да ги не пиша — пиша ги, когато искат нещо.“⁴³

³⁸ Пак там, с. 386.

³⁹ Пак там, 402—403.

⁴⁰ З. Стоянов. Съчинения. Т. II. С., 1965, с. 341.

⁴¹ НБКМ — БИА, ф. 100, II А — 8670.

⁴² Може би янлъш (янлъшлък) — диал. — грешка, недоразумение.

⁴³ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 417.

За разпространението на Захариевите книги му помагат събоборниците. Книгите му се препоръчват с циркулярно писмо от Министерството на просвещението.

Скоропостижната смърт на летописеца прекъсва неговия неистов, вдъхновен труд по третия том на „Записките“, много от замислите му остават неосъществени.

„Жалко е, че покойният не можа да довърши третия том цял — пише неговият съидейник Д. Петков в предисловието на посмъртното издание на този том (София, печатница „Либералний клуб“, 1892). — Както ще видят читателите, той е прекъснат в най-интересната част — края на баташкото клане. А желателно беше да чуем неговото мнение след тази поразителна картина, която вещото му перо рисува тъй сърцераздирателно. В края на ръкописа покойният не е турил даже и точка.“⁴⁴

Във всички стари издания (като се започне от първото — 1892 г.) тази точка липсва. Това е малък скръбен знак на неговите издатели и почитатели. В по-новите издания обаче старателни редактори са я поставили. . .

„Неговата съпруга искаше да издаде по-рано книгата — обяснява в същото предисловие Д. Петков, — пред вид обаче на това, че средствата ѝ бяха твърде оскъдни, тя отлагаше днес за утре. Това лято (предисловието е датирано м. октомври 1892 г. — б. м., Ст. Ч.), подпомогната от приятели, тя направи един риск и даде ръкописите в печатницата.“

Историята с летописеца се повтаря — Анастасия Стоянова пише прошение до министъра на народното просвещение на 6. X. 1892 г. за отпускане на средства за откупуване на третия том на „Записките“, но то остава без последствие.

През 1894 г. тя успява да издаде също на свой риск второ издание на първия том на „Записките“ в печатницата „Либералний клуб“ — София в тираж 2000 екземпляра.

⁴⁴ З. Стоянов. Съчинения. Т. I. С., 1965, с. 579.